

KELEMEN GÁBOR

Reflexív gondolkodás a szociális munkában

Christine Oliver: *Reflexive Inquiry – A Framework for Consultancy Practice*
Karnac, London, 2005. 129 oldal.

A reflexió és reflektivitás fogalma az 1980-as évektől terjedt el a társadalomtudományban és a menedzserképzésben. Donald Schön *Reflektív szakember* című, 1983-ban megjelent könyve abból indul ki, hogy a sokféle professziót létrehozó, modern társadalomban, melyben a családhoz képest megnőtt a hivatás identitást nyújtó jelentősége, a technikai racionalitás nem elég a hatékony működéshez. A nem csupán foglalkozást, hanem hivatást gyakorló szakembereknek az egyedi és kiszámíthatatlan helyzetekkel való megbirkózáshoz spontaneitásra van szüksége. A reflektív szakember arra is képes, hogy nézőpontot váltó, intuitív megoldásait kritikus vizsgálat révén tegye tanulási tapasztalattá. Schön Mannheim Károly *Ideológia és utópia* (1929) című tanulmányát tekinti a reflektív gondolkodás egyik inspiráló művének. Mannheim szerint sem az újonnan felbukkanó problémák lerázása az utópipisztikus illúziók jegyében, sem a behúzódnak a múlt biztonságos ideológiákkal védett sáncai mögé nem vezet a válságos szituációk leküzdéséhez. Ehelyett új, a gondolkodás társas hatásoktól való függésére *reflektáló* látásmódra kell szertennünk és fokozatosan bővíteni, mélyíteni az új látásmódot.

Soros György *A pénz alkímiája – a piac gondolataiban olvasva* című, 1987-ben megjelent könyvében fogalmazta meg először saját *reflexív gazdaságtan* elméletét. A reflexivitás-elmélet szerint a valóság és a gondolkodás között kétoldali összeköttetés létezik; a piac résztvevőinek (tökéletlen) nézetei befolyásolják az események menetét, az események pedig befolyásolják a résztvevők nézeteit. Soros hasonló, reflexív viszonyt tételez fel a szerep és a valódi személyiség közt. Az egyéb vonatkozásban popperianusnak tekinthető Soros Popperrel ellentétben nem osztja a tudományos módszer egységességének elvét. Véleménye szerint a társadalomtudomány által vizsgált események főszereplői gondolkodó egyének, ami olyan módszertani problémákat vet fel, melyeknek nincs megfelelője a természettudományban.

Malcolm Ashmore *Reflexív tézis – szociológiamíves tudományos tudás* című, 1989-ben publikált kötete az egzisztenciális feltételektől függetlenített, ugyanakkor a másik ember szempontját az én-te kapcsolat tükrében meglátó, reflexív gondolkodásmód meghonosítását tekinti a társadalomtudomány aktuális feladatának. Az ismertséget biztosító rutin lerombolása ugyan aláássa a bizonyosságot, s ezáltal félelmet kelt, de tudományos *destrukció* nélkül (amennyiben a Joseph Shumpeter-i értelemben vett produktív destrukcióról, vagy a heideggeri hermeneutikai destrukcióról van szó) nincs társadalomtudományi fejlődés.

Pierre Bourdieu Ashmore-ral egyidőben kezdte el kidolgozni a *reflexív szociológia* gondolatkörét. A reflexív gondolkodás alkalmat ad a társadalmi valóság észlelésében a struktúrát a cselekvővel, a kollektívet az egyénnel szembeállító módszertani monizmus meghaladására. A tudományos kutatók elméleteiben legalább háromféle elfogultság érhető tetten: a származásukból (osztály, etnikum, nem) adódó, a hivatásukkal és szakmai pozíciójukkal összefüggő, s a világnézetükkel kapcsolatos részrehajlás. A gyakorlati tudás és az általános elmélet közti szakadékot áthidaló reflexió Bourdieu számára mindenekelőtt nyitottságot, intellektuális bátorságot, időt és fáradságot követelő – nem „gyorsolvasó” – kritikai gondolkodás.

Az etnográfus Barbara Myerhoff *Megemlékezett életek* című, 1992-ben közreadott könyvében különbséget tesz reflexivitás és reflektivitás között. (A két fogalmat egyébként a szakirodalomban szinonimaként használják, az amerikaiak inkább a reflektív, az angolok pedig a reflexív szóhasználatot alkalmazzák szívesebben.) Myerhoff úgy véli, hogy létezik nem végigvitt, csupán nárcisztikus elkülönüléshez és elidegenedéshez vezető értelmezés, illetve jelentéskeresés. Ezt nevezi reflektivitásnak, hozzátéve, hogy a mai társadalom kevés intézményes alkalmat (pl. társadalmi rendet megújító beavatási rítust) teremt az emberek számára arra, hogy végigvigyék a reflexió folyamatát.

Szakolczai Árpád szerint a modern világ mintegy beleragadt a nem végigvitt átalakulás folyamatába, ami a „permanens liminalitás” állapotát eredményezte. A szociológia feladata, hogy radikálisan megváltoztassa azt a módot, ahogyan az emberek önmagukat és a körülöttük lévő világot szemlélik. *Reflexív történeti szociológia* (2000) című, angol nyelven megjelent könyvében, Zygmunt Baumannal egyetértve, a szociológia reflexív fordulatáról beszél, Max Weber, Michel Foucault, Norbert Elias és Lewis Mumford egy-egy művével fémjelezve ezt a fordulatot.

Carolyn Taylor és Susan White *Gyakorlati reflexivitás az egészségügyben és a szociális jóléti szférában* (2001) című művükben amellet érvelnek, hogy a leírást és a reduktív magyarázatot meghaladó reflexív értelmezés elsősorban a kvalitatív kutatások (pl. etnometodológia, konverzáció-elemzés, akciókutatás) közvetítése révén hozhat megújulást a professzionális gyakorlat számára. Rámutatnak arra, hogy a reflexív módszer egyre nagyobb jelentőséget kap a politikai, üzleti és katonai érdekcsoportok részére elemzést, ajánlást adó multidiszciplináris szellemi műhelyek, a *think tank*-ek tevékenységében. Linda Finley és Brenda Gough *Reflexivitás – Gyakorlati útmutató az egészség- és társadalomtudomány kutatói számára* című, 2003-ban kiadott könyvükben a reflexivitás öt formáját nevezték meg. Ezek a következők: önvizsgálat, személyközi reflexió, kölcsönös együttműködés, társadalomkritika, ironikus távolságtartás.

A filozófus Barry Sandywell *Preszokratikus reflexivitás* (1996) című könyvében azt igazolja, hogy a reflexív gondolkodás nemcsak az abszolút bizonyosság terhétől megszabaduló, szekularizált nyugati gondolkodásmód ismérve, de gyökerei már a mester nézeteinek megkérdőjelezését megengedő preszokratikus hagyományban is megtalálhatók. A reflexió fogalma a felvilágosodás több filozófusának gondolkodásában volt kulcsfontosságú. John Locke a *reflexiót* a belső világ tapasztalataként állította

szembe a külvilágot megtapasztaló érzékeléssel. Immanuel Kant az egyes és általános egységét képező *különösből* kiinduló, az általános megelégsére irányuló esztétikai képességet nevezte *reflektáló ítélőerő*nek. Hegel szerint a *reflexió meghatározás* a másra vonatkozó, önmagát meghaladó, a lényeg és a jelenség elválaszthatatlan összetartozását megragadó, a mennyiség és minőség egységét észlelő képesség.

Christine Oliver könyvének egyik fő kérdése az, hogy mit nyerhet a szociális munka és a szociálpolitika a reflexív elemzésből és gyakorlatból. A szerző a reflexiót a szociális szakember olyan stratégiai képességének tekinti, mely koherenciát teremt a jövőre irányuló, érzelmekkel telített *képzelőerő*, az értelmet adó *tervezés* és az aktív *cselekvés* közt. A szemléleti koherencia különösen fontos a szakmai „kalapjait” a feladattól függően, időről időre váltogató – konzultáns, szervező, szószóló, nevelő, mediátor szerepben egyaránt megjelenő – szociális munkások esetében. A felfoghatóság, a kezelhetőség és a jelentőség érzését magában foglaló koherencia nélkül az identitás túlterheltté válik, ami kedvezőtlen a fejlődés, a kíváncsiság, az esélyek észrevétele és kiaknázása szempontjából. A *Kensington Consultation Centre* munkatársaként elsősorban szervezetfejlesztéssel foglalkozó, szociálpolitikus végzettségű szerzőnk szerint a reflexív kérdezés és beszélgetés a kommunikáció összehangolásának dialogikus eszköze.

Oliver négy részre osztja a könyvét. Az első részben először saját reflexív gyakorlatának alapelveit veszi sorra. A *rendszer szemléleti* perspektíva az ismétlődő minták és körfolyamatok felismerését, s azok nagyobb rendszerekbe való beillesztettségének meglátását segíti. A kliensek és szakemberek közti viszonyt, a munkatársak egymás közötti interakcióit befolyásolja az intézményi kultúra, annak története, vezetési stílusa, kapcsolatrendszere. A *konstrukcionista* elv szerint a „valóság”-ot a minket körülvevő világ jelenségeinek kölcsönös és áthagyományozódó értelmezési folyamatában hozzuk létre. A kliens és szakember kommunikációja egy új, a korábbinál kevésbé korlátozó, esélyt és távlatot mutató valóság közös teremtésére, *ko-kreációjára* kínál alkalmat. A szerző által gyakorolt *kritikai attitűd* sem a társadalmi igazságtalanság és kizsákmányolás magyarázatát saját személyükön kívüli mechanizmusokban leleplező kritikai hagyománnyal, sem a cáfolhatóságot a tudomány megkülönböztető ismérvének tekintő kritikai racionalizmussal nem azonos. Olivernél a kritikus hozzáállás mindenekelőtt önnön elfogultságaink, előítéleteink felismerését, s a saját cselekedeteinkért való felelősségvállalást jelenti. A szociális munkás nem beletörődő, lázadásra szító kritikai hozzáállása hatékonyabb akkor, ha azt is számba veszi, hogy saját maga mennyiben járul hozzá az igazságtalanság és egyenlőtlenség újratermelődéséhez. A *méltató viszonyulás* koncepcióját David Cooperrider fogalmazta meg, az 1990-es évek végén. Cooperrider szerint a szociális munka tradicionális problémamegoldó megközelítése vádló, hibáztató, ítélkező, hiányosságokra koncentrááló hozzáállást foglal magában, ami nem tanulásra, hanem védekezésre készíti az érintetteket. A „problémabeszéd” helyett Cooperrider az erőforrásokra, érdemekre összpontosító, méltató, megbecsülést kifejező viszonyulás követését javasolja. Oliver nem ért egyet a méltató viszonyulás egyoldalú alkalmazásával, amennyiben azt a prob-

lénamegoldó hozzáállás kiegészítőjének, és nem a helyettesítőjének tekint. (Ez a felfogás, habár a szerző nem említi, közel áll Paulo Freire „problematizálás” fogalmához. Az együttes problematizálás során a szakember nem szakértői kívülállásra, hanem a kliens hatalommal való felruházására törekszik.) A *komplexitás* elve az emberi élet kiszámíthatatlan bonyolultságára, a jelen pontos megismerhetőségének lehetetlenségére utal. A jelen most keletkezik, amit a jelenből megismerünk, azt egyúttal meg is változtatjuk. A jellel és jövővel kapcsolatos bizonyosság-hiány nem küszöbölhető ki, az viszont tőlünk függ, hogy a kaotikusság határán, egyfajta korlátozott instabilitásban élünk-e, vagy pedig teljesen elmerülünk a káoszban. A váratlan szituációkra felkészítő reflexivitás gyakorlásához egyfajta mentális komfort, higgadság, nyugalom és biztonság szükséges, amelyre napjainkban – nagyrészt a termelékenység növekedésével kapcsolatos élettémpó felgyorsulása miatt – kevés lehetőséget találnak az emberek.

A szerző szerint az érzések, értelmezések és cselekvések közti körkörös kapcsolatokban gyakorta keletkezik zavar, elakadás vagy polarizálódás. A reflexió feladata a diszfunkcionális kapcsolat – Oliver elnevezésével: *idegenszerű hurok* – megszüntetése, a zavar elhárítása. A másik ember szempontjait tekintetbe vevő, a másik gondolkodását fürkésző reflexív gyakorlat során a szakembernek fel kell ismernie, hogy az adott esetben melyik kontextus hatása a legerősebb. A gyermekjóléti tevékenység példáján mutatja be azt, hogy miként lehet az intézményi kultúra, a személyközi kapcsolat, az egyéni történet vagy valamilyen epizodikus minta a fő zavarkeltő tartomány.

A könyv második részében a szerző esettanulmányok fényében mutatja be, hogy miképpen vezethetnek a reflexív kérdések a ki nem mondott dilemmák kimondásához, s hallgatólagos tudáselemek kifejezéséhez. A reflexió átrendezi és újrafeketezi az intézményi valóságot. A reflexív gondolkodás kitüntetett tartománya a „határterület”, pl. az aktív és passzív közti átmenet. A *korlátozott instabilitás* határterülete kedvező az áramló, kreatív, a szokások és előírások követésének kényszerétől ironikus távolságot tartó, reflexív gondolkodás számára.

A harmadik részben a szerző a reflexív gondolkodás kutatástervezésben és a kutatási terv megvalósításában való hasznát igyekszik igazolni. Elsősorban a kritikus, önálló gondolkodás serkentésében, az alternatívák észrevételében, a perspektíva-váltásban, pl. a tudományos metaforák által kijelölt keretekből való kilépésben, s a koherencia-teremtésben segíthet.

A könyv negyedik része már kevés újat nyújt, inkább a szerzői üzenet összegzésének tekinthető. A reflexív gondolkodás Oliver véleménye szerint egyfajta szellemi *niché*-t biztosít a tisztábban látásra, a szempontváltásra, a tartalom, a folyamat, a kontextus és a célok érintkezésének, kölcsönhatásának és egységének megtalálására.

A reflexív gondolkodásról szóló könyv maga is reflexióra késztet. Azt nem tudjuk, hogy a kötet a szociális munka új fejlődési irányt nyitó korszakának egyik előhírnöke-e, vagy csupán szakmai „divattervező” vállalkozásáról van szó. Mindenesetre alkalmas arra, hogy kedvet kapjunk a témában való további tájékozódáshoz és ismeretszerzéshez.